

„Negirdėta neregėta pasaka“ apie nusivožtą galvos kiaušą: mitinės bei ritualinės užuominos

DAINIUS RAZAUSKAS

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

ANOTACIJA. Straipsnio objektas – žmogaus galvos kiaušo ir geriamojo indo (puodynės, dubens, kaušo) simbolinė tapatybė. Ši tapatybė ne tik žinoma daugelyje tradicijų bei aiškiai atsispindi atitinkamose kalbose, bet ir sudaro kai kurių mitinių pasakojimų bei ritualinių vaizdinių pamatą. Vienas iš tokių mitinių pasakojimų priklauso lietuvių melų pasakai, pavadinant „Negirdėta neregėta pasaka“ (LPK 1920D, ATU 1920H), kurios herojus meluoja gėręs medaus pritirpusį vandenį iš nusivožto savo galvos kiaušo. O panašų, netgi kai kuriomis smulkmenomis sutampantį motyvą aptinkame senovės indų (vedų tradicijos) somos aukojimo ritualą aprašančioje „Śatapatha brahmanoje“. Abiejų tekstų sugretinimas bendrame galvos kiaušo–geriamojo kaušo simbolinės tapatybės kontekste ir sudaro straipsnio turinį. Tyrimo metodai – aprašomasis, simbolių analizės, lyginamasis.

RAKTAŽODŽIAI: puodynė, kaušas, kiaušas, medaus gėrimas, soma, Lietuva–Indija.

Pirmiausia atkreipkime dėmesį į tai, kad puodas, puodynė būdingai prilyginami žmogaus galvai. Štai lotynų *testa* ‘molinis indas (puodas, ąsotis ir pan.)’ tiesiog virto italų *testa* bei prancūzų *tête* ‘galva’; iš lotynų *cuppa* ‘puodelis’ savo ruožtu atsirado italų *coppa* ‘galvos kiaušas’; o iš lotynų *caccabellus* ‘nedidelis puodas, dubenėlis’ – prancūzų *cachevel* ‘kaukolė’ (Пизани 1956: 163; žr. Бенвенист 1974: 337–338; Karaliūnas 1987: 192).

Puodynės–galvos simbolinę tapatybę Andrejus Toporkovas pabrėžia ir slavų tradicijoje: „Ypač gausiai kalboje, paremijose bei tikėjimuose puodynė prilyginama žmogaus galvai (plg. tokius posakius kaip *голова, как пустой горшок* ‘galva kaip tuščia puodynė’). Kostromos gubernijoje, darydami kalėdinę jaučio kaukę, puodynę užsimaudavo ant galvos. Ukrainoje ir Lenkijoje nauja puodynė būdavo užsimaunama ant galvos siekiant apgauti velnią arba vaikščiojančius numirėlius. Bosnijoje moteris, pirmąsyk statydama naują puodynę ant ugnies, nubrėžia ant jos tris kryželius ir sako: *Боље да прсне мајсторова (лончарева) глава него мој лонау* ‘Geriau tegu trūks meistro (puodžiaus) galva negu mano puodynė’“

(Топорков 1995: 527; žr. УМ 115). Be ką tik paminėto galvos palyginimo su tuščia puodyne, dar: *Голова с пивной котел, а ума (мозгу) ни ложки* „Galva kaip alaus katilas, o proto (smegenų) nė šaukšto“ (Даль II 178); *Голова у него, как дырявый горшок* „Jo galva kaip kiaura puodynė“ (ССРЯ 87).

Kita vertus, kiaurymės galvoje–puodynėje gali būti suvokiamos ir pozityviai: tai dvi akys, dvi ausys, dvi šnervės ir burna. Kaip kad rusų mįslėje: *Горшочек умен, семь дырочек в нем* „Protinga puodynė, joje septynios skylutės“ = žmogaus galva (Загадки 1968: 55, nr. 1378). Panašiai baltarusių: *Гаршочак вумён, сем дырычак у ём* „Protinga puodynė, joje septynios skylutės“; *Гаршок разумны, хоць сем дзірак мае* „Protingas puodas, nors septynias skylutes turi“ = galva (Загадки 2004: 95, nr. 839, 840). Latvių: *Pods ar septiņi caurumi* „Puodas su septyniomis skylėmis“ = galva (AnLTM 134, nr. 1227).

Kitose mįslėse skylės nebeminimos, bet vis tiek galva lieka puodyne, puodu. Pavyzdžiui, latvių: *Sakums, uz sakuma kubuls, uz kubula pods, uz poda mežs, tai mežā suņi zaķus dzen* „Šakės, ant šakių rėčka, ant rėčkos puodas, ant puodo miškas, tame miške šunys kiškius gainioja“ = žmogus (AnLTM 95, nr. 693a). Rusų: *Стоят вилы, на вилах – короб, на коробе – махалы, на махалах – грабли, над граблями – горшок, на горшке – ревун...* „Stovi šakės, ant šakių – dėžė, ant dėžės – mojuoklės, ant mojuoklių – grėbliai, virš grėblių – puodynė, ant puodynės – rėksnys“; arba: *...на вилах – бурак, на бураке – горшок, на горшке – зевало...* „ant šakių – burokas, ant buroko – puodynė, ant puodynės – žiovalas“ ir t. t. = žmogus (ХдВЗ 12, 124, nr. 1630.a ir t.; СдЗРН 214–215, nr. 1722.з, о).

Su puodu, puodyne, beje, galvą sieja ir jai būdingo (ar bent iš jos pageidaujamo) galvojimo, mąstymo metafora, kaip kad rusų frazeologizme *голова не переваривает*: *У него голова не переваривает* „Jo galva neverda“ (arba „nevirškina“) = jis žioplas, kvailas (Даль III 37); plg. atitinkamas patarles, nors tiesiogiai ir nemininčias galvos: *Не все варится, что говорится* „Ne viskas verdama, kas kalbama“; *Что в сердце варится, на лице не утаится* „Kas širdyje verda, veide nepaslėpsi“ (Даль I 165); juolab galvą tiesiog keičiant puodu, katiliuku: *котелок варит* ‘katiliukas verda’ = ‘galva gerai veikia’, *котелок не варит* ‘katiliukas neverda’ = ‘galva neveikia’. „Iš tikrųjų, – išrutulioja šią metaforą Vladimiras Bibichinas, – galva yra puodas toli gražu ne vien dėl išorinio panašumo, bet pirmiausia dėl to, kad ji verda. Išsimokslinusi sąmonė linkusi numoti ranka į prastuolišką pasakymą apie supratingą žmogų *котелок варит* ‘puodynė verda’ kaip į šiurkščiai pažeminantį kilnų mąstymo sugebėjimą; ji pasakys kitaip: žmogaus protas apdoroja žalius tikrovės išpūdžius. Tačiau kas gi yra ‘žalio apdorojimas’, jei ne virimas? Iš antropologijos ir etnologijos tyrimų sužinome, kaip į žmogiškąją tikrovę įaugęs skirtumas tarp ‘žalio’ ir ‘virto’. Tam tikra itin svarbia prasme visa kultūra – tai ‘žalio pavertimas virto’. Visame gyvūnijos pasaulyje ‘verda’ tik

žmogus. Iš pažiūros šiurkštus ‘galvos–puodo’ ryšys įžūliai ir negrižtamai įsikuria pačiame žmogaus vaizdinių apie kultūrą, apie sąmonės darbą apdorojant tikrovę, centre“ (Bibichin 2005: 64).

Ir išties sąmonė su tiesioginio patyrimo turiniais elgiasi panašiai, kaip skrandis elgiasi su suvalgyto maisto medžiagomis. Jungo analitinės psichologijos mokyklos sekėjo Ericho Neumanno žodžiais, „psichinė sistema, o dar didesniu mastu būtent sąmonė – tai organas, kuris suskaido, suvirškina ir paskui atkuria pasaulio ir užsąmonės objektus visai taip pat, kaip kad mūsų kūniškoji virškinimo sistema suardo materiją fiziokemiškai ir panaudoja ją naujų struktūrų sukūrimui“; užtat „ritualo, mito, sapnų ir vaikystės simboline kalba tariant, šie turiniai yra ‘suvalgomi’, ‘inkorporuojami’, taigi ‘suvirškinami’“ (Neumann 1954: 317–318, 336).

Kadangi sąmonė, protas tradiciškai laikomi esant galvoje (plg. lietuvių žodžio *galvą* būdingą perkeltinę reikšmę ‘protas, išmanymas, mintis’, iš šio daiktavardžio pasidarytą veiksmažodį *galvoti* ‘manyti, protauti, svarstyti’ ir t. t.), tai savaime išeina, kad galva „virškina“, arba „verda“. Šia archetipine metafora remiasi ir atitinkami lietuvių frazeologizmai: *galva (galvoje, galvon) neverda* apie nesugebantį protauti (pvz.: *Nieko nemoku – galva neverda* Panemunėlis, Rokiškio r.; *Jo galvon jau neverda – senęs persenęs* Druskininkai ir pan.); *galva verda* apie protinę, sumanų žmogų (pvz.: *Kad anas nemokėjo rašyt, bet jo galva virė* Mielagėnai, Ignalinos r.) ir tiesiog reikšme ‘galvoja, mano’ (pvz.: *Žmogaus galva mažu tep verda* Druskininkai); *galvoje verda košė* apie neprotinę; *makaulė verda* apie protinę; taip pat *galva nesuverda* apie nesugebantį protauti, *galva suverda* apie sumanų žmogų ir t. t. (LKŽ XIX 647–648, 657). Tą pat metaforą galų gale mena ir tokie žinomi frazeologizmai kaip *košės įkrėsti į galvą* ‘padaryti protingesnį’, *karšta košė* ‘kas staigiai supyksta’, sudurtinis žodis *karštakošis* ‘karštagalvis, karštuolis’, žodžio *košė* reikšmė ‘protas, smegenys’, pavyzdžiui: *Tu durnas, tau košės mažą galvoj* (Kuktiškės, Utenos r.); *Galva didelė, o galvoj košės visai mažai* (Kretinga) ir kt. (FŽ 343; LKŽ V 319, VI 377). Visi šie frazeologizmai akivaizdžiai mena galvos–puodo simbolinę tapatybę.

Aišku, ši tapatybė lietuvių tradicijoje patvirtinama ir tiesiogiai. Štai Antano Juškos užrašytoje vestuvinėje piršlio pasmerkimo oracijoje tarp gausybės iš piršlio kūno dalių padarysimų daiktų iš galvos bus įdėm puodas: ...iš *gerklės – triūba*, iš *liežuvio – kylys tvoroms skaldyti*, iš *stemplės – šniūras*, iš *galvos – puodas*, iš *žandų – akėtvilkos*, iš *pilvo būgnas* ir t. t. (JšLSD II 348; žr. LTsR 251). Gausūs tradiciniai palyginimai bei priežodžiai byloja: *Galva kaip puodas, pilvas kaip aruodas* „daug valgo, mažą teišmano“; *Patsai kai aruodas, galva kai puodas*; *Galva didelė kaip puodas, kiaušas kaip aruodas, o vidury tuščia*; *Galva tuščia kaip puodas* „be minčių, nesugebanti mąstyti, protauti“; *Galva kai puodas, smagenai kai šūdas*; *Galva kap puodas sunki*; tiesiog *Galva kaip puodynė*; *Mano galva kaip puodynė*;

Mano galvelė kai puodynėlė išbalzgyta „mažai ką atsimenu“; Tavo galva kap puodynė – mokinu, mokinu ir negaliu išmokyti; Tavo makaulė kai puodynė, ką tu žinai; savo ruožtu, atsispiriant į šią tapatybę ir ją neigiant: Galva – ne puodynė, smegenų neprikrėsi; Galva ne puodas – nesuduš; Ne galvą, o puodynę ant pečių nešioja ir pan. (LPP II 74–75, nr. 3635, 3638, 3639; 86, nr. 3690; LKPŽ 220–221). Dar keli panašūs pavyzdžiai iš literatūros ir gyvosios kalbos: Pro mane slinko tos pačios susikibusios poros, tie patys moliniai veidai ir tos pačios tuščios kaip puodynės galvos (V. Montvila); Galva kaip puodynė, o proto nė už kapeiką (Vilkaviškis); Galva kai puodynė, varškės prikrėsta (Kamajai, Rokiškio r.); Kaip dėsi kur ant ledo, truks ir puodynė! (Dauksiai, Marijampolės r.); Tavo galva kaip puodynė – mokinu mokinu ir negaliu išmokinti (Geistarai, Vilkaviškio r.); Galvą turi, ne puodynę „turi suprasti“ (Vilkaviškis) bei pan. (LKŽ III 78, X 922; plg. FŽ 551–552; LKPŽ 220–221).

Įtikinamai tad skamba Simo Karaliūno išsakyta mintis, kad lie. *púodas*, la. *podis*, pr. *podalis* ‘prastas puodas’ gali būti tiesiog vienos šaknies žodžiai su la. *pau-na*, *pauns* ‘kaukolė, makaulė, galva’, *paure*, *pauris*, *pauris* ‘galvos kiaušas, makaulė, viršugalvis, plika galva’, nes „etimologinio kalbamųjų žodžių identifikavimo reikalui ypač svarbu tai, kad, ekspresyviškai (niekinamai) vartojant, galvos reikšmė atsiranda ir pačiuose molinių indų pavadinimuose, plg. lie. *puodynė* ‘(menk.) galva’“ (Karaliūnas 1987: 191–192).

Dar S. Karaliūnas atkreipia dėmesį į tokį iškalbingą šiuo atžvilgiu lietuvių žodį kaip *káušas*, kuris yra kartu ir ‘medinis trumpu kotu samtis’, ‘geriamasis indas’ (ppr. medinis), taurė, puodelis’ bei pan., ir ‘viršutinis galvos kaulas, kaukolė, kiaušas’; taip pat plg. *kaušė* juok. ‘prasta galva’, *pa-káušė*, *pa-káušis* ‘užpakalinė galvos dalis’ bei tiesiog ‘galvos kiaušas’, *kiaušas* ‘galvos smegenis dengiantieji kaulai, kaukolė’; juoba kad jie visi netgi yra vienos šaknies su žodžiais *káukolė*, *káukolis*, *kaukuolė*, *káukuolis*, *kaukuolys* ‘galvos kiaušas’ (Fraenkel 1962–1965: 231–232 ir kt.; LKŽ V 423, 428–429, 445–446, 711, IX 160–131).

Žymus rusų baltistas Jurijus Otkupščikovas pažymi, jog „lietuvių ir latvių kalbose mes susiduriame su neabejotinai sena žodžių *káušas* ir *kauss* reikšme ‘kaukolė’. Šios reikšmės senumą patvirtina vediniai *pakáušis* ir *pakaussis*, taip pat balsių kaita susijusi forma *kiáušas* bei darinys su gomuriniu *k – *káukolė*. Gerai žinoma, kad reikšmės ‘kaukolė’ ir ‘indas’ dažnai sugyvena vieno, etimologiškai vieningo žodžio arba dviejų artimai giminiškų žodžių rėmuose. Taip reikšmės ‘kaukolė’ ir ‘indas’ turi graikų *σχυφίον* – žodžio *σχύφος* ‘kaušas, puodelis’ deminutyvas. Taip pat plg. ru. *чау(к)а* ‘(pusrutulio formos) taurė, puodelis, dubenėlis’ ir le. *czasz(k)a* ‘kiaušas, kaukolė’, ang. *scale* ‘(svarstyklių) lėkštelė, kaušelis’ ir *scull* ‘kiaušas, kaukolė’, lo. *calvāria* ‘kaukolė, kiaušas’ ir ‘taurė’, s. isl. *hauss* ‘geriamasis indas’ ir ‘kaukolė’“ (Откупщиков 1970: 187).

Šią archajišką kiaušo–kaušo tapatybę mena, pavyzdžiui, baltarusių mįslė: *Had galavami sjadzjau z bulavami* „Virš galvų sėdi su vėzdais“ = virš dubenėlių su šaukštais (Загадки 2004: 199, nr. 2069).

Pasak archeologo Vladimiro Kulakovo, „žalvario ir ankstyvojo geležies amžiaus indoeuropiečių gentims pusrutulio pavidalo kultiniai indai buvo vieni iš itin prioritetinių. Pusrutulio pavidalo urnų dangteliai, imituojantys viršutinę žmogaus galvos dalį, o kai kuriais atvejais netgi mėgdžiojantys kaukolės kaulų piešinį, palygintini su neolito epochos bei ankstyvosios Romos laikų šventyklose aptinkamais kaušais iš nupjautos kaukolės, naudotais kaip aukojamieji indai. Tikėtina prielaida apie žmogaus kaukolės kiaušo ir molinio aukojamojo kaušo mistinę tapatybę aukojimo metu“; šiaip ar taip, „per beveik visą I tūkstantmetį pr. m. e. Gintaro kranto gyventojai, skirtingai nuo savo rytinių kaimynų, griežtai laikėsi pusrutulio pavidalo kultinių indų tradicijos“, ir jau „gaminti iš žalvario XI a., tiek savo forma, tiek tūriu jie vis tiek itin artimi ankstyvojo geležies amžiaus ritualiniams indams. Tai dar syki parodo vakarų baltų, išlaikiusių savo archajiškus tikėjimus ligi pat Prūsijos Karalystės susikūrimo laikų, kultinės praktikos giliausias indoeuropietiškas šaknis. Senųjų Gintaro kranto gyventojų bei jų palikuonių naudoto kaušo *kauszele* prasmė, matyt, yra ne tik (veikiau – ne tiek) patiekti dievams gėrimą“, bet ir atgręžti vidumi (siela) į dangų ir taip pasiųsti pas dievus savo protėvį, kurio kaukolę rituale ir imitavęs tasai kaušas (Кулаков 2000: 31–33).

Atkreipsime dėmesį į V. Kulakovo minėtų ritualų „indoeuropietiškas šaknis“. Iš tikrųjų, ir senovės Indijoje, vedų tradicijoje ritualinis kaušas reiškia galvos kiaušą, tik jų tapatybę mitologijoje kiek kitaip aiškinama. Štai pasak „Šatapatha brahmanos“ (IV.4.3.4), pirmasis ritualinis dubenėlis, ar kaušelis, su dieviškuoju nektaru soma atsirado iš Vritros, chtoniškojo Indros priešinininko, nudaužto kiaušo; kaip tik šiuo mitu grindžiamos sanskrito žodžio *kapāla*– atitinkamos dvi reikšmės: ir ‘ritualinis kaušelis’, ir ‘kiaušas, kaukolė’ (Coomaraswamy 1935: 382).

Čia reikia atsižvelgti į tai, kad mūsų senovės arijų karo vadas, arba karalius, tapatinosi su Indra, o priešas buvo tapatinamas su mitiniu Indros užmuštu priešinininku Vritra¹ (pastarasis žodis, kaip bendrinis daiktavardis, ypač kai pavartotas daugiskaita, savaime reiškia ‘priešą, priešininką’; žr. Monier-Williams 1899: 1007 ir kt.). Panašiai Lietuvoje, pasak Gintaro Beresnevičiaus, „genties ar teritorinio vieneto karinis vadas, reziduojantis ‘ant kalno’, mitologiškai galėjo būti sutapatinamas su Perkūnu (nebūtinai – sąmoningai), o karo atveju, kai pilaitės gynėjus ‘ant kalno’ atakuodavo ‘pakalnės’ pajėgos, jos savaime sutapdavo su velniško požemių ir van-

1 Žr. Tatjanos Jelizarenkovos straipsnį jos parengto „Rigvedos“ vertimo antrame tome (Ригведа V–VIII 472), taip pat pačią „Rigvedą“, pavyzdžiui, VII.18.6, 11, 19.

dens pasaulio mitologema, o su šia sritimi Perkūnas nuolat ir sėkmingai kovoja (tokie įvaizdžiai, galima spėti, archetipiškai ar gal sąmoningai turėdavo reikšties pilaitės ir pilionių ar viso teritorinio junginio ideologijoje)“ (Beresnevičius 2004: 254). O jei taip, tai gal nereikia labai griežtai atmesti ir Simono Daukanto nuomonės, esą lietuviai sau ritualinius kaušus pirmiausia pasidarę iš nugalėtų priešų kaukolių. Jo žodžiais, senovėje „vyriškieji tankiau gėrė iš kaušų, taip vadinamų paauksytų kaukolių savo neprietelių, karėj nuveiktų“ (Daukantas 1976: 470). Juoba kad nuomonė neprasimanyta: paauksuotos kaukolės, iš kurių geriamas midus, minimos skandinavų „Edoje“ (Mǫ 139), ir dar XX a. pirmojoje pusėje archeologai, interpretuodami neolito gyvenvietėse atskirai aptinkamas žmogaus kaukolės dalis, manė, Rimutės Rimantienės patikinimu, „kad tai iš priešų galvų padarytos geriamosios taurės“ (Rimantienė 1996: 205). Šiaip ar taip, nugalėti priešai įkūnija nugalėtą Griaustinio dievo priešininką.

Tačiau mums dabar svarbu kas kita. O būtent tai, kad Indros nudaužtas Vritros galvos kiaušas buvo pilnas somos – svaiginančio ritualinio gėrimo, pagrindinės Indrai vedų ritualuose skirtos aukos. Taigi dievų karalius Indra, kartu su kitais dievais nudaužęs savo priešininkui Vritrai galvos kiaušą, iš jo ėmė gerti somą; ir pats šis mitinis siužetas mitologiškai grindžia ritualą, kurio metu vedų žyniai iš nugalėto Vritros kiaušą atstojančių kaušų gėrė Indrai aukojamą somą.

Verta atidžiau perskaityti „Šatapatha brahmanos“ kelis posmus. Štai būtent IV.4.3.4: „...Soma buvo Vritra. Dievams jį užmušus, jo kiaušas nuriedėjo ir tapo kaušu. Tuomet jį jį prisisunkė tiek daug sunkos, kiek tik jame tilpo...“; po kelių posmų visi aukojimo dalyviai, žyniai geria somą, būtent IV.4.3.7: „visi jie gėrė (somą)“; ir galiausiai vienas iš žynių ištuštintą kaušą užsivožia sau ant galvos, būtent IV.4.3.9: „Užsivožęs (kaušą, dronakaląšą) sau ant galvos, jis šūkteli: 'teišgirstie!', – nes šitas (kaušas) yra jo kiaušas.“ (Pastarasis įvardis „jo“ ne visai aiškus – tai gali būti ir „Vritros kiaušas“, ir ką tik sau ant galvos užsivožusio kaušą „žynio kiaušas“)²

Žodžiu, iš dievų priešo nudaužto galvos kiaušo žyniai-aukotojai geria somą, o paskui vienas iš jų užsivožia ištuštintą kaušą ant galvos ir netgi balsiai paskelbia jį esant galvos kiaušą.

Pažymėtina, jog vedose somos kaušui pavadinti vartojamas ir kitas žodis – *kósa-*, etimologiškai tiksliai atitinkantis lietuviškąjį *káušas* (Fraenkel 1962–1965: 232;

2 Pagal: <<http://www.sacred-texts.com/hin/sbr/sbe26/sbe2657.htm>>. Paaiškinimai: „kaušas“ = *drónakalášá-* 'didelis medinis ritualinis kaušas somai gerti', žodis sudurtas iš *dróna-* 'medinis kaušas, indas, medinukas' (šaknies *dru-* 'medis, mediena') ir *kaláša-*, apskritai 'indas, puodelis, puodynė, šotis' (ritualiniai kaušai vedų tradicijoje buvo tik mediniai; žr. Ригведа I–IV 449, 450); „vienas iš žynių“ = *unnetŕ-* 'žynys, kuris aukojimo metu somą pilsto į indus'; „teišgirstie“ = *šraušaŕ-*, ritualinis šūksnis, tariamas aukojimo metu kreipiantis į dievybę, gramatiškai tai veiksmažodžio šaknies *śru-* 'klausyti, girdėti' geidžiamoji nuosaka (žr. Monier-Williams 1899: 193, 260, 502–503, 1103).

Mayrhofer 1956:273; Pokorny 1959:953 ir kt.), pavyzdžiui, „Rigvedoje“ I.130.2: „Gerk somą, Indra, akmenimis sunktą, kaušu piltą...“ (*pībā sōmam indra suvānām ādṛbhiḥ kóśēna siktām*); 135.2: „Tau šis soma, visur koštas akmenimis, pavydėtinai papuoštas, po kaušą aplink teka...“ (*túbhyāyām sōmaḥ páripūto ādṛbhi spārhā vāsānaḥ pári kóśā m arṣati*); „Pripildyta jo taurė – svaha! Nelyg pylėjas kaušą pripyliau gerti! / Mielasis soma pasisuko apeigai pas Indrą, kad šisai apsvaigtų“ (*ápūrṇo asya kalásaḥ svāhā sékteva kóśā m sisice pibadhyaī / sám u priyā āvaṛtran mādāya pradaksiṇíd abhí sómāsa índram*) (Aufrecht I 119, 124, 246; plg. Ригведа I–IV 164, 171, 323) ir t. t.

Iš kokio augalo (ar gal grybo) būdavo spaudžiamas ir gaminamas somos gėrimas, iki šiol nėra nustatyta. Aišku tik, kad tai buvo svaiginantis arba net narkotinis, haliucinogeninis gėrimas. Tačiau mums šiuo atveju verta atkreipti dėmesį į tai, kad somos sunka vedų ritualuose paprastai būdavo vartojama skiesta, ir skiesta ne šiaip vandeniui, bet medaus tirpalui, t. y. vandeniui, pritirpintu medaus, ir pats soma užtat būdingai pavadinamas tiesiog „medumi“, palyginamas su „medaus upe“ ir t. t. Antai „Rigvedoje“ I.14.4, kreipiantis į Visus dievus: „Jums atnašaujama (somos) sunka svaiginanti, nugirdanti – medaus lašai, kaušuos nusėdę (*drapsā mādhaṣ camūśadaḥ*)“; I.14.10: „Drauge su visais gerk somos medų (*somyām mādhu-*), Agni, – su Indra, Vajumi...“; I.19.9: „Tave pirmą leidžiu išgert somos medaus (*somyām mādhu*), kartu su Marutais, Agni“; I.90.6: „Kas laikos apeigų darnos, tam vėjai medų, upės medų neša (*mādhu kṣaranti śindhavaḥ*)...“; VIII.48.1 (kreipiantis į Somą): „Prie kurio visi dievai ir mirtingieji susieina, [jį] medumi vadindami (*mādhu bruvānto*)“; VIII.49.4 (kreipiantis į Indrą): „Gerk neprilygstamą, [gyvenimą] prailginantį, iškalbą teikiantį [Somą], saldžiausią iš medų (*mādhaḥ svādhiṣṭham*)“; I.109.4: „Judviem deivė Dhišana – idant apsvaigtumėte, Indra, Agni, – somą noriai sunkia; judu, Ašvinai laimarankiai, geradelniai, pramieškit [jį] m e d u m (*mādhunā*), praskieskit (upės) v a n d e n y (*apsū*)“ (šiaip jau vedų *ap-* reiškia apskritai vandenį, tačiau pats žodis etimologiškai tiksliai atitinka prūsų *ape* ‘upė’, o su tam tikromis formaliomis išlygomis, ir lie. *upė*); nepamirštama ir medaus nešėja bitė (I.119.9): „Antai jums apie medų bitė pakuždėjo (*mādhuman mákṣikārapan*); apsvaigęs soma Ušidžaitis šūkteli...“; dar kreipiantis į Ašvinus IV.14.4: „Jums medaus gėrimui juk šitos somos sultys (*imé hí vām madhupéyāya somā*)“ (Aufrecht I 9, 12, 74, 92, 106–107, 287, II 151, 154; plg. Ригведа I–IV 18, 23, 108, 131, 148, 374; Ригведа V–VIII 376, 378) ir t. t., ir pan.

Labai įdomu užtat ir lietuvių tradicijoje aptikti užuominų į kažkokį mitą apie ritualinį kaušą, padarytą iš galvos kiaušo, iš kurio gertas vedų somą atitinkantis „saldusis midus“:

Štai Mato Slančiausko Šiaulių apylinkėse užrašytoje žinomo tipo pasakoje („Negirdėta neregėta pasaka“: LPK 1920D, ATU 1920H) kvailys, pikto senio lieptas pasekti „negirdėtą neregėtą pasaką“, be kita ko, pasakoja: ...*Žiūriu žiūriu – devyni vilkai vieną bitę bepjauną. Aš tuos vilkus nugainiojau, tą bitelę susigavau ir nešuosiu. Ta bitelė man prinešė visas stirnenas pilnas medaus. Daugiau – einu einu ir priėjau plačią upę. Kaipėjau per lieptą ir įlūžau, man septynios stirnenos medaus į vandenį įkrito. Ką aš darysiu? Man saldaus vandenėlio gaila palikti, o neturiu kuo gerti. Gi mažčiau mažtes, nusivožiau nuo savo galvos kaukuolėlį ir gėriau, gėriau saldų vandenėlį. Gėriau gėriau, kol saldus buvo; visą išgėriau, daugiau ir einu. Ir ėmė visi žmonės iš manęs juoktis. Aš da žvalgiausi, ko jie čia iš manęs juokiasi, gi sako: „Žiūrėk, žmogau, tau ant galvos kaukuolio nebėr!“ Aš kapt sau su ranka – ir įsmego į smegenis visi mano pirštai. Nusispjovęs grįžtu atgal. Pasiėjiau savo kaukuolėlį, užsidėjau ant galvos ir einu... (BsLPĮ II 128, nr. 53).*

Tą patį – vadinasi, tradicinį, tikrai ne atsitiktinį – motyvą užtinkame melų pasakoje iš Vilniaus krašto: *Ėjau per lauką, radau bitę. Aš tą bitę kišeniun, ana prinešė pilną medaus. Priėjau upę, nėra tilto. Bridau per vandenį, pasdarė vanduo saldus. Nėr kuom geria. Nusiėjiau kiaušą nuo galvos ir atsigėriau. Ir užmiršau. Einu namo, eina paskui mane bobos ir juokias. Žiūriu, ko anos juokias. Stvėriau už galvos, sulindo pirštai smagenysnan. Sugrižau, pasiėjiau kiaušą, užsidėjau ant galvos ir einu namo... (Balys 1938: 272, nr. 575).*

Dėmesio čia verta tai, kad lietuvių pasakojime šis medumi pasaldintas gėrimas padaro išgėrusiajam tokį poveikį, kad jis visai užsimiršta – pamiršta net užsivožti savo galvos kiaušą ir kurį laiką vaikšto „atviromis smegenimis“ (pasitelkus šiuolaikinį žargoną, „nuvažiavusiu stogu“). Beje, pasakoje jis tiesiog ir pavadintas „kvailiu“, o pasakų „kvailys“ tyrinėtojų kaip tik laikomas sakralinės funkcijos, senojo žynių luomo atstovu.

Sunku ir tikėtis, kad nužeminta, degraduota tradicija taikliau apibūdintų senųjų laikų žynį, apsvaigusį nuo somai prilygstančio ritualinio medaus gėrimo ir dėl to visa savo siela „atsivėrusį dangui“.

IŠVADOS

Iš vieno tokio palyginimo sunku ką nors griežto pasakyti apie aptarto motyvo kilmę lietuvių tautosakoje ir jo santykį su senąja Indijos vedų tradicija (atkeliavęs skolinys? bendras paveldas? ...?). Tačiau viena aišku: sutapimų per daug, kad jie būtų atsitiktiniai. O kadangi indiškasis tekstas aprašo ritualą, tai ir jo lietuviškieji atitikmenys, jei tik išties jie mūsų tradicijoje gana seni, reikia manyti, gali būti ritualinės kilmės, t. y. kažkokio pirminio ritualinio teksto tolimi ataidai, iš kurių, kad ir apgraibomis, galima kai ką nuspėti ir apie senąją lietuvių žynių tradiciją.

ŠALTINIAI

- AnLTM – *Latviešu tautas miklas. Izlase*, sastādījusi Alma Ancelāne, Rīgā, 1954.
- ATU – Hans-Jörg Uther. The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography, based on the system of Antti Aarne and Stith Thompson, 3 vols, *Folklore Fellows Communications*, 2004, No. 284–286. (Nurodoma tipo numeris.)
- Aufrecht I – Theodor Aufrecht. *Die Hymen des Rigveda*, Bd. I, Berlin, 1955.
- BsLPĮ II – *Lietuviškos pasakos įvairios*, t. 2, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, įvadą parašė Leonardas Sauka, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, kn. 2), Vilnius, 1995.
- FŽ – *Frazeologijos žodynas*, redagavo Jonas Paulauskas, Vilnius, 2001.
- JšLSD II – *Lietuviškos svotbinės dainos*, t. II, užrašytos Antano Juškos ir išleistos Jono Juškos, Vilnius, 1955.
- LKPŽ – *Lietuvių kalbos palyginimų žodynas*, sudarė Klementina Birutė Vosylytė, Vilnius, 1985.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. I–XX, Vilnius, 1956–2002.
- LPK – Jonas Balys. Lietuvių pasakojamosios tautosakos motyvų katalogas, kn.: *Raštai*, [t.] 3, parengė Rita Repšienė, Vilnius, 2002.
- LPP – *Lietuvių patarlės ir priežodžiai*, t. II, parengė Kazys Grigas [ir kt.], Vilnius, 2008.
- LTsR – *Lietuvių tautosakos rinktinė*, paruošė Ambraziejus Jonynas [ir kt.], Vilnius, 1954.
- Даль – Владимир Даль. *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. I–IV, Москва, 1981–1982.
- Загадки 1968 – *Загадки*, издание подготовила В. В. Митрофанова, Ленинград.
- Загадки 2004 – *Загадки*, складнікі: М. Я. Грынблат, А. І. Гурскі, 2-ое выданне, выпраўленае і дапрацаванае, Мінск.
- МЭ – *Младшая Эдда*, издание подготовили О. А. Смирницкая и М. И. Стеблин-Каменский, Ленинград, 1970.
- Ригведа I–IV – *Ригведа: Мандалы I–IV*, издание подготовила Т. Я. Елизаренкова, Москва, 1989.
- Ригведа V–VIII – *Ригведа: Мандалы VI–VIII*, издание подготовила Т. Я. Елизаренкова, Москва, 1995.
- СдЗРН – *Загадки русского народа: Сборник загадок, вопросов, притч и задач*, составил Д. Садовников, С.-Петербург, 1876.
- ССРЯ – Валерий Михайлович Мокиенко. *Словарь сравнений русского языка*, Санкт-Петербург, 2003.
- УМ – Валерій Войтович. *Українська міфологія*, Київ, 2005.
- ХдВЗ – И. Худяков. Великорусские загадки, кн.: *Этнографический сборник*, т. VI, Санктпетербург, 1864.

LITERATŪRA

- Balys Jonas 1938. Vilniaus krašto lietuvių tautosaka, spaudai paruošė Dr. Jonas Balys, *Tautosakos darbai*, [t.] IV.
- Beresnevičius Gintaras 2004. *Lietuvių religija ir mitologija: Sisteminė studija*, Vilnius.
- Bibichin Vladimir 2005. Kalba ir žinojimas, *Liaudies kultūra*, Nr. 2.
- Coomaraswamy K. Ananda 1935. Angel and Titan: An Essay in Vedic Ontology, *Journal of the American Oriental Society*, vol. 55, No. 4.
- Daukantas Simonas 1976. *Raštai*, t. I, Vilnius.
- Fraenkel Ernst 1962–1965. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Bde. I–II, Heidelberg–Göttingen. (Puslapiai per abu tomus sunumeruoti ištiesai.)

- Karaliūnas Simas 1987. *Baltų kalbų struktūrų bendrybės ir jų kilmė*, Vilnius.
- Mayrhofer Manfred 1956. Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen, in: *A Concise Etymological Sanskrit Dictionary*, vol. I, Heidelberg.
- Monier-Williams 1899. *A Sanskrit-English Dictionary*, etymologically and philologically arranged, with special reference to cognate Indo-European languages by Sir. Monier Monier-Williams, new edition, greatly enlarged and improved with the collaboration of professor E. Leumann, professor C. Cappeller, and other scholars, Oxford, 1899; Delhi, 1999.
- Neumann Erich 1954. *The Origins and History of Consciousness*, New York.
- Pokorny Julius 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bd. I, Bern-München.
- Rimantienė Rimutė 1996. *Aktmens amžius Lietuvoje*, 2-asis papildytas leidimas, Vilnius.
- Бенвенист Эмиль 1974. *Общая лингвистика*, Москва.
- Кулаков Владимир И. 2000. *Kauszele. Балты в древности и средневековье: Языки, история, культура: Тезисы международной научной конференции памяти Эгидиуса Банёниса*, Москва, 2000.
- Откупщиков Юрий В. 1970. К этимологии лит. *kaušas*, лтш. *kauss* „череп; ковш“, *Baltistica*, t. VI (2).
- Пизани Витторе 1956. *Этимология: история – проблемы – метод*, Москва.
- Топорков Андрей Л. 1995. Горшок, кн.: *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, т. I, под общей редакцией Н. И. Толстого, Москва.

“The Unusual and Unheard-of Story” on the Taken off Skull: Mythological and Ritual Implications

DAINIUS RAZAUSKAS

S u m m a r y

There is a well known homology in many traditions between the human skull and the pot, jar, cup, or bowl, testified in Lithuanian language and folklore as well. One special case of this homology consists in Lith. *kaušas* ‘scoop, bowl’, but also ‘skull’, and *kiaušas* ‘skull’, but also ‘scoop, bowl’, being derivatives of the common root. This symbolic homology is, moreover, reflected in the Baltic archeological data, namely, in ritual cups having distinct traits of human skull. The same identification of the ritual cup and skull (and the related word for the cup *koša*, by the way) is also known in the Vedic tradition, in the Śatapatha brahmana IV.4.3, for instance, where the Vedic priest drinks soma from the ritual cup *kapāla* which at the same time is identified with the skull of demon Vritra and at the same time of the very priest drinking from it. Keeping in mind that the Vedic soma was usually consumed mixed with water solution of honey and sometimes even named “a river of honey”, we can turn to a peculiar Lithuanian “tale of lies”, in which the hero tells of himself as having once had got his pockets or sack full of honey, and afterwards, having had to cross a river, had the honey dissolve, making water so sweet that it was a pity to let it go. Unfortunately, he had no dish to drink from, so he took off his skull (*kiaušas*) and drank the honeyed water to his heart’s content, becoming so drunk that he forgot to put his skull back on his head. And so he walked away with the open brain until after a while he scratched his head and realised that he had no skull, so he returned to the river and finally put it on again. The „opening of the skull“ here, by the way, could be interpreted as a very apt metaphor for the inspiration achieved with the aid of some ritual intoxicant allied to the Vedic soma.